

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Горобець, Ігор Ситий

●

ПРО ВТРАТИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПІД ЧАС ДРУГОГО ЧИГИРИНСЬКОГО ПОХОДУ 1678 р.

Чигиринські походи стали найяскравішими епізодами Російсько-турецької війни 1676-1681 рр. Тритижнева облога Чигиринського замку у серпні 1677 р. не принесла успіху турецькій армії і припинилася після того, як головні сили гетьмана Самойловича та московських воевод з боями пробилися до міста.

Наступного літа значні сили турків (приблизно 120-140 тис.) знову вступили на українські землі і 8 липня¹ взяли в облогу Чигирин. У Гетьманщині боротьбу за Чигирин - колиску козацької державності - вважали справою честі, тож після загальної мобілізації ("Не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третего виправовали, й убогшіе чотири п'ятого з оружем і борошном...")² під командою Самойловича зібралось 50 тис. козаків - приблизно на половину кінноти й піхоти³. До 70 тис. осіб налічувало і військо князя Ромодановського (солдат, дворянського ополчення, помісної кінноти і стрільців). Втім, росіяни не вважали Чигирин стратегічним об'єктом, тому не поспішали на допомогу обложеним.

Вранці 1 серпня сталася жорстока січа за переправу на Тясміні. А на світанку 3 серпня полки Самойловича й Ромодановського розпочали штурм Стільникової гори. На лівому фланзі під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського наступ вели полки гетьманського регіменту: Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький, два піхотних й два кіннотних⁴. Бої за висоти завершилися панічною втечею турків. Втрати росіян та українців обчислювалися 1500 убитими і 1000 пораненими.

Цей успіх цілком міг вирішити долю кампанії і завершитись повним розгромом ворога, однак пасивність і обережність дій Ромодановського та Самойловича призвели до втрати стратегічної ініціативи і спричинили загальний невтішний підсумок.

4 серпня пополудні військо підійшло табором під Чигирин з лівого берега Тясмина і зупинилось. Генерал П. Гордон неодноразово просив Г. Ромодановського атакувати турецький табір, однак той так і не наважився, не маючи указу з Москви.

10 серпня 1678 р. турки розпочали загальний штурм і наступного дня, підірвавши 4 підкопи під стінами фортеці, вдерлися до міста. Гарнізон фортеці відчайдушно оборонявся, однак Ромодановський не бачив сенсу утримувати Чигирин. Гінці боярина наказали оборонцям залишити замок, і він був знищений у вогні. 12 серпня турки увійшли в руїни фортеці, а за кілька днів зрівняли рештки укріплень з землею⁵.

Великий візир Кара-Мустафа здобув місто, але перед його військом, ослабленим облогою, стояла боездатна армія, котру треба було розгромити, аби остаточно виграти кампанію. Військо Ромодановського і Самойловича

організовано відійшло до Дніпра, де їх оточила турецько-татарська армія. Протягом тижня (14-20 серпня) тривав безперервний штурм. Особливо кривавою була січа 18 серпня, коли у бій були введені всі наявні сили обох сторін. Російсько-козацьке військо не тільки впевнено оборонялося, але й завдавало дошкульних ударів у відповідь. Так, зокрема, на світанку 15 серпня близько 5-6 тисяч козаків і солдатів, які були нападпитку, вдерлися в яничарські окопи. Щоправда, потім вони стали невинуватно зволікати, потрапили під контрудар ворога і втратили близько 1000 чоловік⁶.

Не маючи значних успіхів, у ніч на 20 серпня турки почали відходити до Чигирин. Ні Самойлович, ні Ромодановський не переслідували ворога. Простоявши кілька днів на березі Дніпра і дізнавшись від розвідників, що турки прямують до Бугу, гетьман і князь 27 серпня перейшли Дніпро і, вирушивши у свої ставки, почали розпускати військо⁷. Так закінчився другий чигиринський похід.

Втрати росіян оцінюються у 3291 чол. загиблих (разом з полоненими та пропалими безвісти) і 5431 поранених. Дані про втрати турків суперечливі - від 12 до 60 тисяч, але не викликає сумнівів, що вони, безперечно, істотно переважали втрати українсько-російських з'єднань⁸. Значні втрати понесли і козаки: 4385 чол. загиблих та 1323 поранених. Зокрема, зберігся повний реєстр усіх загиблих і поранених в армії Самойловича: "Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года"⁹.

Свого часу В. Кривошея оприлюднив узагальнений список старшини, що полягла під Чигирином¹⁰. Разом з тим на особливу увагу заслуговує повний поіменний перелік усіх загиблих та поранених козаків, які розписані по полках та сотнях.

Наводячи список втрат Чернігівського полку, зауважимо, що після реєстру 1649 р. це перший відомий перелік особового складу козацьких сотень, хоча і неповний. До того ж список сотень Чернігівського полку після 1649 р. зазнав істотних змін, тож наведений документ дає змогу хоча б приблизно реставрувати процес еволюції полку та розвитку окремих сотень.

За нашими підрахунками, втрати в розрізі по кожній сотні такі:

<i>назва сотні</i>	<i>загинуло</i>	<i>поранено</i>	<i>всього</i>
Полкова	4	13	17
Білоуська	3	9	12
Вибельська	45	4	49
Слабинська	4	10	14
Сиберізька	42	1	43
Седнівська	47	8	55
Городницька	6	8	14
Березинська	2	6	8
Столинська	3	6	9
Менська	11	9	20
Синявська	5	3	8
Киселівська	4	7	11
Сосницька	2	21	23
Волинська	4	4	8
Понорницька	100	5	105
<i>разом</i>	<i>292</i>	<i>114</i>	<i>406</i>

Зазначимо, що наші спостереження дещо відрізняються від тих, що наведені наприкінці документа: "Небожчиков всѣх в том полку Чернѣговском двѣстѣ осмдесят сѣм, ранних сто десять"¹¹. Загальна сума втрат за документом становить 397, тобто на 9 менше. Вірогідно, це помилка канцеляриста, який упорядковував записи.

Текст документа подається мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. науково-популярним методом. Слова із сумнівним прочитанням позначені - []].

Джерела та література, примітки:

1. Всі дати подаються за старим стилем.
2. Літопис Самовидця. - К: Наук. думка, 1971. - С. 129.
3. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. - Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД. - 2003. - С. 292.
4. Заруба В. Українське козацьке військо... - С. 302.
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К.: Критика, 2005. - С. 395-396.
6. Заруба В. Українське козацьке військо... - С. 310.
7. Там само. - С. 312.
8. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Ученые записки МГУ. - М.: МГУ, 1946. - Т. 2. - Вып. 94. - С. 162.
9. ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352.
10. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С. 127-129.
11. ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352. - Арк. 8.

Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года

(л.5) Реестр як много в Черниговском полку
раненных и небожчиками составляло

Сотнѣ ПОЛКОВОЕ

Дмитро ДОНЕЦ, асаул полковой	ранный
Петро ВОРОШИЛО	ранный
Федор ЧЕРЕДНИЧЕНКО	ранный
ЗЪНЕВСКИЙ	ранный
сотник любецкий	ранен
Семен	ранен же
Василь КАЛЕНКОВИЧ	ранен
Кондрат ШВИДКИЙ	ранен
Яско МАЗУР	ранен
Иван ЗЕЛЕНСКИЙ	ранен
Иван ШАТИХ	ранен
Павел ПОДКОВА	ранен
Федор СТЕФАНОВИЧ	ранен
Иван ПОЛ'ТИКА	небожчик
Хурс ВАСИЛЕВИЧ	небожчик
Артем ПОДОСЕНКО	небожчик
Иван КОСИЙ	небожчик

Сотнѣ БЕЛОУСКОЕ

Антип ОТРОХОВИЧ	ранен
Иван МЕЛНИК	ранен
Тишко МИКИТЧЕНКО	ран
Сава КУРЧЕНКО	ран
Ярмола ИЛЕНКО	ран
Иван РУБАН	ран
Гришко САМОНЕНКО	ран
Игнат ОЗЕРЕД атаман	ранный
Микита ИВАНОВИЧ	ранный
Павел ПЕТРЕНКО	небожчик
Васко	небожчик
Яцко СИРОПАРА	небож

Сотнѣ ВЫБЕЛСКОЕ

Марко КУЩЕНКО	ранный
Остап КОТЕНКО	ран
Семен ОРЛОВЕЦ	ран
Костюк ОРЛОВЕЦ	ран
Лаврѣн [КОРЯВИЦ]	небож
Демко ПАЛЯНИЦА	небож
Лаврѣн ПАВЛЮЩЕНКО	небозчик
Иван ДАНИЛЕНКО	небож
Карп АНТОНЕНКО	небож
Ярмола ГУСТИРЕНКО	небож
Яцко БЛИЗНИЧЕНКО	небож
Назар КРУПА	небож
Тимош СИР°ПКА	небож
Олѣхвир ХУТЧЕНКО	небож
Максим КОЗМѣД	небож
Михаль МАЛИЙ	небож
Микита КЛИМЕНКО	небож
Артюх РОСОХА	небож
Якуб МИКОЛАЕНКО	небож
Гришко ЛИЧ	небож
Веремѣй БУРАК	небож
Иван КАБЛУК	небож
Гришко КОВНЯ	небож
Стефан КАЛАЧНИК	небож
Отрух СИВАРЕНКО	небож
(//л.5 зв.) Данило ЖУК	небож
Степан БАБИЧ	небож
Федор КОВАЛЬ	небож
Прокоп АНДР°ЕНКО	небож
Данило КИРИЧЕНКО	небож
Матвѣй КУРИЛЕНКО	небож
Максим КРИМЧЕНКО	небож
Сава ПОЛОВЕНКО	небож
Дашко ПОПОВЖИН	небож
Иван БОГУШЕНКО	небож
Кондрат СЕРЕДА	небож
Федор САМОЙЛЕНКО	небож

Хома БОНДАР	небож
Павел ЧЕРТ°ЧЕНКО	небож
Мартин	небезчик
Иван БОРИС	небож
Евсѣй ЖЕРУБЛА	небож
Захаря ЛОБОДА	небож
Василь НАПОЛОВНЕНИЙ	небож
Ивашко ШАКУН	небож
Кондрат МАКАРЕНКО	небож
Стефан КУШТИН	небож
Иван МАЗУР	небож
Хома ГАРМОНЕНКО	небож

Сотнѣ СЛАБИНСКОЕ

Андрѣй БЕРЕЗИНА	ран
Сезюн МАКСИМОВИЧ	ран
Стефан МАЦКИЙ	ран
Иван ХВЕДКОВИЧ	ран
Трухан ПРОДЧЕНКО	ран
Тишко КРИВОПЯТ	ран
Остап ЕВРАШ	ран
Яцко ЛУЧИНА	ран
Петро ГНИЛУШНИЙ	ран
Пархом СЕДЧЕНКО	ран
Фенко ЛЮБЕЧАНИН	небож
Кондрат КАЛИНА атаман	небож
Сергѣй КОРЖ	небож
Олѣхвѣр ОМСКОВ	небож

(//л.5 зв.) Сотнѣ СИБЕРЕЖСКОЕ

Иван РАШЕВСКИЙ сотник	небож
Хведор ГРИГОРОВИЧ	небож
Веремей ХВАСОВЧЕНКО	небож
Сава КОЗЛОВСКИЙ	небож
Олексей ПОВОЗНИЧЕНКО	небож
Михаль ЛЕСКОБИТ	небож
Андрей ПЕТРУША	небож
Процко ГЛУШКО	небож
Гаврило ОКСЮТЕНКО	небож
Артем ФЕДОРЕНКО	небож
Роман РОГОЗЕНКО	небож
Наум ИВАНОВИЧ	небож
Артем ЛАПТЕНКО	небож
Гришко БАКУМЕНКО	небож
Улас НАУМОВИЧ	небож
Яцко ГАЙДУК	небож
Микита БОРИСОВИЧ	небож
Оникий ШУЛЬЖЕНКО	небож
Иван ТОЛОШЕНКО	небож
Федор ЛЕПЕШЕНКО	небож
(//л.6) Федор МАТЕЕНКО	небожчик

Степан ПАРШУКОВСКИЙ	небожчик
Ониско ГРЕЧКА	небож
Степан РЕДКА	небож
Васко ТИМОШЕНКО	небож
Роман ГОРБАЧЕНКО	небож
Максим ОЛЕКСЕЕНКО	небож
Радко ЗДОР атаман	небож
Микита СТЕПАНЧЕНКО	небож
Гришко ШРАМКО	небож
Купрей СТАСЕНКО	небож
Гришко МОВЧАН	небож
Леско ЦЕЛУЙКО	небож
атаман Васко ПРИЩЕПА	небож
Гришко ФЕДОРЧЕНКО	небож
Прокоп КУПРИЯНЕНКО	небож
Сила ГАВРИЛЕНКО	небож
Ничипор МАМОНЕНКО	небож
Трухан ГАЛУШКА	небож
Стефан КРИВОЛАП	небож
Опанас ЛЮТОС	небож
Федор ГОГОЛЬ	небож
Яцко ПУЗАЧЕНКО	ранний

Сотнѣ СЕДНЕВСКОЕ

Казимир ПАРШУКОВСКИЙ сотник	небозчик
Богдан СИМОНЕНКО	небожчик
атаман Иван ДРУТ	небож
Пархом ДМИТРЕНКО	небож
Иван САВОСТЬЕНКО	небож
Радко ГОРАНЕНКО	небож
Евсѣй УСТИМЕНКО	небож
Иван РОСОХА	небож
Матвѣй СКИБЕНКО	небож
Миско КОШОВЕЦ	небож
Опанас СМІЛЮК	небож
Семен ТОМИЛЕНКО	небож
Мина ВОЛОДКО	небож
Гапон МОСКАЛЕНКО	небож
Кондрат ДОРОШЕНКО	небож
Кондрат КУПР°ЕНКО	небож
Евдоким ШАТИРКО	небож
Андрѣй ПАНЧЕНКО	небож
Мина ПАЛАМАРЕНКО	небож
Омелко БАЛАШЕНКО	
Козьма ДОВГОПОЛЕНКО	
Дмитро ГРИДЯЩЕНКО	
Дмитро ЧОРНОБРИВКО	
Матвѣй ЧОРБОГОНКА	
Иван НАЗАР	
Михаль ХОЛЯВКА	
Опанас ЛУЦКОВ	
Ярко ГЛАДКИЙ	
Павел ДЕРЕВЯНКА	

небозчики

Демко ВОДОПЯН Корнѣй ВЕРНѢЧЕНКО Лаврѣн ПУТѢЛА Федор ВЛАЧЕНКО Андрѣй САКУНЕНКО Максим БАРЮТА Лукьян ПУШКАРЕНКО Фома СВИРИДЕНКО Василь ХУДИЧЕНКО Дмитро ДАЙНЕКА Гаврило КОРОВЧЕНКО (//л.б зв.) Павел ГРИГОРЕНКО Остап ЛУСТИЙ Яким ГУРЧЕНКО [Мокий] ЖУНЕНКО Иван [ГАНЕНКО] Гапон ГРЕБЕННИК Авдѣй ДУДАРЕНКО атаман Давид ХОМЕНКО Терешко КРИВЦОВ Стаско КОЧУР Тереш НЕСТЕРЕНКО Гаврило АНТИПЕНКО Януш з Дирчина ШКЕНОК з Мокишина БЕЛСКИЙ з Камки	небозчики
	небожчик ранний
	ранние
	ранний

Сотнѣ ГОРОДНИЦКОЕ

Назар ЖОЛКО Иван БИЗЮК Федор [ВОВРОТАН] Оксюта ОРЩЕНКО Яцко МИЩЕНКО Яким БРАГИНЕЦ Василь ЛУКАШЕВИЧ Козьма БОРЗЕЦКИЙ Филин ЗРУБИН Процко ТАВАРИПКОВЕЦ Юрась ДРАКЛНЕНКО Богдан БОНДАРЕНКО Стефан МАКОШИНЕЦ Матвѣй КОЛЯНКУЛ	ранний
	ранние
	ранний
	небозчики
	небожчик

Сотнѣ БЕРЕЗИНСКОЕ

Иляш ЛАРЧЕНКО Ничипор МИЩЕНКО Андрѣй ТЕРЕНЕНКО Иван БЕЛОЛИЧЕНКО Стефан МУРАШКО Омелко КУКА Казимир ЯНЧЕВСКИЙ Демко ОНИЩЕНКО	небозчик небожчик небожчик небож небож небож ранний ран
--	--

Сотнѣ СТОЛИНСКОЕ

Луцик КЛИМЕНКО	ранний
Грицко ПОВСТЕНКО	ранние
Игнат ЕВТУШЕНКО	
Семен ГРИЦАЕВ зять	ранний небож небож небож
Гаврило ПИСКУНЕНКО	
Хвеско БОРЩУЧЕНКО	
Луцик КЛИМЕНКО	
Денис КУЗЬМЕНКО	
Хвеско ТРОХИМОВ зять	

Сотнѣ МЕНСКОЕ

Федор ОНИЩЕНКО сотник	ранний
Иван ЯКИМОВИЧ хоружий	ранний
Степан ЗЪНЧЕНКО	ранний
Юрко [МАЦАН]	ранние
Дмитро ГРИЦАЧЕНКО	
Гаврило ДЕМЯНЕНКО	
Василь КЕРЕЩЕНКО	
Яким ВОВТУШЕНКО	ранний небожчик
Ониско ДЕНИСЕНКО	
(//л.7) Ярема [СКАКУН]	небожчики
[Иляшко] СПИРОХОЗА	
Тимош ДАНИЛОВСКИЙ	
Ничипор МИХНЕНКО	
Игнат ПЕРЕГУДА	
Матвѣй ИЛЯШЕНКО	
Микита ШИНКАРЕНКО	
Устим ПРОКОПЕНКО	
Иван КРАВЕЦ	
Юрко ВОВТУШЕНКО	
Грицко ЮРПИНИЧ	
	небожчик

Сотнѣ СИНЯВСКОЕ

Василь ШКОЛНИЙ	ранний
Иван КТИТАРЕНКО	ранний
Захар ПАРХОМЕНКО	ранний
Улас РАДЧЕНКО	небож
Авдѣй РАДЧЕНКО	небож
Яцко ВОЛОШИН	небож
Микита НАЛИВАЙКО	небож
Иван НЕЛОДЕНКО	небож

Сотнѣ КИСЕЛЮВСКОЕ

ЯРМАК сотник	небож
другий не поч. мѣсце мѣраний Кондрат	небож
[БУШАК] сотник	
Петро СТЕПАНЕНКО	небож
атаман Федор РАБЧЕНКО	ран
Леско РУДЕНКО	ран

Остап ШЕЙНЕНКО
Петро ПРИЛЕПКА
Мина ШИМЧЕНКО
Грицко ЮВЧЕНКО
Антон ШЕВЧЕНКОВ зять
Олѣхвир ГОЛИЧАН
Семен ПЕТРОВИЧ
Яцко КИРИЛЕНКО
Терах ИГНАТОВИЧ
Петро ЛОПАТА
Давид ГОНЧАРЕНКО
Иван КОНДРАТОВИЧ
Остап ЧЕРЕПОК
Стефан ГРИЩЕНКО
Роман ИВАНОВИЧ
Семен ЧОПУРНИЙ
Тимох КОНДРАТОВИЧ
Потап ФЕДОРОВИЧ
Стефан БАБИЧЕНКО
Сергѣй САПОНЕНКО
Харко СЕРБИНЕНКО
Сацко ЮРИЛКО
Павел ТАРАСЕНКО
Каленик
Иван ПОТАПОВИЧ
Семен МОЛЯВЧЕНКО
Радко ИЛЧЕНКО
Процик КЛИМОВИЧ
Лаврѣн СЕВЧЕНКО
Логвин ГРИШКОВИЧ
Купрѣй
Гарасим ИВАНОВИЧ
Степан ПЕТУШЕНКО
Андрушко САВОСТЯНЕНКО
Матвѣй ГОРДИЕНКО
Максим КУЛИШ
Макар БАЗЕНКО
Макар ЦЕРКАЛО
Яцко КУЧКА
Тишко НАДТОЧИЙ
Иван ГАРАСИМЕНКО
Ананка РАДЧЕНКО
Максим ИСАЧЕНКО
Миско КОВАЛЕНКО
Матюша ФИЛОНЕНКО
Сергий РѣДКИЙ
Степан ЛѣНКОВ
Гришко ДАНИЛЕНКО
Семен РАДЧЕНКО
Остап ПРИЩЕПА
Иван ТОВСТИЙ
Степан МОСКУТЕНКО
(//л.8) Иван КАПИТАН
Гарасим КАРТАВИЙ
Улас ШИРОБОЧЕНКО

небозчики

Иван МОРУГИЙ Юско БУКИТЕНКО Лукьян ТОШЕН Отрох ТИЩЕНКО Дмитро РОЖЧЕНКО Иван ДРОЗД Семен ЦИБРА Данило ОСАДЧЕНКО Ничипор ДУДЧЕНКО Грицко ЗЕЛЕНСКИЙ Ярмола МАКАРЕНКО Иван МОНАСТИРСКИЙ Хома ОТРОЩЕНКО Иван ЛЫСЫЙ Якуш РИЖИЧЕНКО Пилип ХИЗНЕЛЧЕНКО Яцко ПЕТРЕНКО Иван ИВАШУРА Василь ТКАЧ Грицко ТИЩЕНКО Андрѣй ЛОГВИНЕНКО Кондрат УСЕНКО Андрѣй СКОЧОК Петруша Тимош ШИНКАР Василь ХВЕДЧЕНКО Микита САГАНОВ Василь ОМЕЛЯНЕНКО Яцко ШАРЕНКО Кирик ПАЛАМАРЕНКО Иван ШКЛЯР Хвеско ПЛАСТУН Иван МИЩЕНКО Ониско ГАВРИЛЕНКО МИХАЙЛЕЦ Грицко ГРАБЕННИЧЕНКО Лукьян КРАВЦОВ зять Ярмола БЕЗПАЛОГО син Иван ТОВСТИЙ Филон КОЗАК Мартин ЯРМОЛЕНКО Лукьян АЛЕКСЕЕНКО Демьян МИЩЕНКО	небозчики
	небозчик ранний ранний ран ран ран

Небожчиков всѣх в том полку Чернѣговском двѣстѣ осмдесят сѣм, ранних сто десять.

(ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352.)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

У 1687 р. І. Самойловича звинуватили в зраді. Гетьманом обрали Івана Мазепу (1687-1709 рр.). Останній, до речі, не був активним організатором змови проти Самойловича, як вважали деякі дослідники. С.М. Соловійов допускав можливість того, що після арешту І. Самойловича князь В. Голіцин, до якого 7 липня 1687 р. потрапив донос на нього, мав таємні відносини з І. Мазепою і вбачав в його особі найнадійнішого претендента на гетьманську булаву. Однак сучасна історіографія спростовує легенду про хабар у розмірі десять тисяч карбованців, який новий гетьман буцімто дав В. Голіцину на знак вдячності за обрання на гетьманство.

Із праць вітчизняних істориків перед нами постає портрет «справжнього політичного діяча, який втілює у собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича».

Якщо врахувати, що всього, ставши гетьманом, І. Мазепа отримав в Україні в рангове володіння 72 села і слободи, то побачимо, що більшість їх (понад 60%) була зосереджена на Чернігівщині. Про це засвідчують, зокрема, дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1

Розміри гетьманського землеволодіння (за чисельністю дворів)

Полк	Гетьмани			
	І. Мазепа	І.Скоропадський	Д. Апостол	К.Розумовський
Ніжинський	3 585	4 340	442	1 857
Київський	422	697	258	-
Переяславський	1 239	899	1 438	991
Гадяцький	4 241	4 055	3 242	860
Стародубський	8 626	8 385	3 522	5 395
Прилуцький	297	779	-	467
Чернігівський	1 244	306	-	58
Лубенський	-	310	90	-
Полтавський	-	111	111	-
Всього	19 654	19 882	9 103	9 628

Зробивши відповідні підрахунки, можемо стверджувати, що І. Мазепі всього належало 19 654 двори, в тому числі в Стародубському полку 8 626, що становило 43,9% від усієї їх кількості. Загалом йому підлягало понад 20 000 маєтків. Гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський значно поступалися перед ним. Доходи з рангових володінь йшли на утримання апарату гетьманської резиденції, будівництво церков тощо.

І. Мазепа багато землі додав до особистої власності шляхом купівлі в російських поміщиків. В одному лише Рильському повіті в 1699 р. він одержав таким шляхом землі, на яких було 25 поселень, де нараховувалось 2 297 дворів з 8 576 чол. Цілісна картина землеволодіння І. Мазепи на території Росії наприкінці XVII ст. виглядала таким чином.

Таблиця 2

Повіт	Населені пункти	Кількість дворів	Чисельність населення
Львовський	Іванівське	697	3 616
Путивльський	Колодежі	87	516
	Куренева	268	1 766
	Нова Спаська	159	1 114
	Снагость	370	1 925
	Уруса	234	919
Рильський	Олешня	63	435
	Амонь	178	1 211
	Богоявленська	120	494
	Вишні Деревеньки	213	1 465
	Вишня Грунь	52	284
	Городенське	14	170
	Гузомоя	69	558
	Дремова	5	26
	Жилина	25	162
	Івниця	14	86
	Ізбиця	26	159
	Кобилиця	206	1 236
	Качатне	71	603
	Козячі Гони	112	558
	Котлива	5	23
	Куреньки	173	1 406
	Неплюївка	184	1 119
	Нижні Деревеньки	226	1 604
	Нижня Грунь	18	57
	Ольхівка	85	716
	Петровська	11	58
	Речниця	12	86
	Сафронова	316	1 984
Стара Іванівка	93	545	
Сугрова	6	27	
Севський	Воронок	85	598
	Ковеньки	85	655
	Козино	94	795
	Крупець	191	1 294
	Локоть	54	311
	Погаричі	51	316
	Стариково	71	352
	Шутелева	41	232
	Шалигіна	68	484
Всього	40	4 852	29 965

У 1703 р. Петро I дав на ці й „инья купленные и поступныя села и деревни ... жалованную грамоту”. У цьому ж році Мазепі була надана Крупецька волость із селами.

Гетьманські рангові володіння займали одне із провідних місць у борошномельному промислі, що давав значні прибутки. Йому за посадою належало

багато млинів. Зокрема, на Чернігівщині такі: під селом Погорільцями на річці Ревні (три жорна борошняні й два кола ступні); в селі Смячі жорно й ступне коло; в селі Лариновці одне жорно; поблизу села Архипівки два жорна й коло ступне. Влаштувавши своє господарство в Янпольському старостві (Ніжинський полк), Мазепа побудував там млини, винокурні, гути, буди. За дві версти від Янполя на річці Івоті гетьман заснував рудню, навколо якої утворилося поселення із такою ж назвою.

І. Мазепа був дуже щедрий щодо роздачі маєтностей. Як зазначав свого часу Богдан Хмельницький, у цьому не було «ничого противного». В одному лише Чернігівському полку гетьман надав 48 маєтностей (у той час, як Богдан Хмельницький – вісім, Виговський – дві, Сомко – дві, Дорошенко – дві, Многогрішний – 12, Самойлович – 27). Інколи Мазепа звертався з нагоди земельних «пожалувань» до царя. Так, наприклад, задовольняючи його прохання, Іван і Петро Олексієвичі 3 березня 1690 р. «пожаловали» колишньому чернігівському судді Пантелеймону Радичу за його «усердныя службы» (проявлену хоробрість у війнах із Туреччиною, участь у кримських походах) село Буянки в Ройській сотні, село Сахнівку в Седнівській сотні й хутір Москалі в Любецькому повіті «со всеми к ним приналежащими угоди».

Частина наданих маєтностей перебувала в ранговому володінні. Слід зазначити, що рангові землі носили умовний характер, надавались у тимчасове користування. Після позбавлення власників займаних посад вони передавались тим, хто їх отримав. Наприклад, село Підлишне під час гетьманства Многогрішного «надлежало на его гетманскую особу, и он, гетман, надал бил полковнику компанейскому, прозванием Мурашце. А як настал по Многогрешному гетман Самойлович, а Мурашка взят в неволю, то оно село на гетмана Самойловича надлежало, и он, Самойлович, надал бил тое село некомуь Константію; а от Константія отобравши и владевши мало сам, и знову надал свату своему Федору Сулиме; а от Сулими, отобравши, надал сину своему Якову. А як после Самойловича гетьманом Мазепа учинен, то тое село ишло на его гетьмана; а он, Мазепа, надал был енералному асауле Василию Войце; после же Войце изнову на его гетмана належало. А после Мазепа гетман Скоропадській владел».

Перетворення рангових земель у спадкові володіння не передбачалося. Однак на практиці часто мали місце випадки, коли вони перетворювалися на вотчини, як, наприклад, м. Слабин. У 1690 р. генеральний військовий суддя Сава Прокопович звертався до царя за підтвердженням наданих Мазепою за службу володінь (села Кудрівки у Сосницькому повіті з орними землями, сінокосами й різними угіддями), а також купленого лісу в Новомлинському повіті й зайнятої діброви Березової під селом Мельнею. Цар не лише підтвердив Прокоповичу ці володіння, а й визначив їх у вотчинне користування.

Отримували землю й рядові козаки, які право власності на неї вважали складовою й невіддільною частиною своїх, завойованих шаблею, козацьких «вольностей». Прагнення до одержання цих прав, напевно, було однією із причин масового покозачення у другій половині XVII ст. селян і міщан. Але козацькі права на землю були обмежені. Ця обмеженість визначалася передусім умовним характером козацької власності.

З одного боку, козакам дозволялося засновувати на своїх землях слободи й реалізовувати монополію власності на землю шляхом присвоєння частини додаткових продуктів безпосередніх виробників. З другого боку, до обов'язків козаків входила необхідність виконувати військову повинність. У протилежному випадку виникала загроза втрати козацтвом наявної землі. У зверненні Івана Мазепа 1692 р. до царя з приводу цього зазначалося: «Гетман, с старшиною и с полковниками разсудили: которые особы еще в войску и в народе мнятся быти к службе негодны, а за нашими универсалами к маєтностям приобщилися, тех угодно бы от того владения отставити».

Гетьман не шкодував землі для заможної частини населення міст – міського

патриціату: війтів, бурмистрів. Навіть коли вони втрачали свою посаду, земельні володіння продовжували перебувати в їхніх руках. Досить вдало засвідчує це листопадовий універсал І. Мазепи за 1688 р. Незважаючи на те, що війт Ісаак Ярмолевич Дерев'янку пішов у відставку, гетьман не віддавав його «для заслуг и певних респектов ... от слободки на его кгрунте прозиваеом Антонов Лубок стоячей», а також від трьох його млинів на річці Десні, «под селом Демянками урочища Гумнича и в селе Понуровце построених», і сіножатей, що розкинулися між річками Ревною й Товкачівкою. Дерев'янку дозволялося «з людей тяглих тамошних належати себе обирати послушенство». Всю власність Ісаака Ярмолевича Мазепа брав під охорону: «всех тих вишописаних добр, аби ништо там з старшины, яко и черни наменьшой неважился чинить ... перешкоды, пилно варуем и рейментарско доказуем».

Щедро роздаючи землі, І. Мазепа поступово зміцнив економічне становище землевласників. У листопаді 1691 р. він виступив на захист їхніх інтересів, розпорядившись, щоб «посполитіе люде свое тяглые повинности непременно як и тепер, так и во все употомные часы пилювали».

У статтях гетьмана зазначалося: «Ежели за которыми полковниками и всякими начальными людьми маестности есть (тем), суды (судити ?) и приносы вольные у них (посполитих. – П.П.) принимать, и сена, и дрова велеть им на себя готовить, и поборы с них ... собирать».

Відносини між власниками й підданими базувалися на основі відбування останніми панщини і внесення чиншу. І це створювало великі труднощі в житті залежного населення, посилювало його експлуатацію. У пошуках покращення свого становища піддани часто зверталися за допомогою до вищої влади. Так, у відповідь на скаргу селян на «дозорцю» вертіївського сотника за непомірні безчинства й повинності І. Мазепа в 1701 р. наказав сотнику, щоб віднині його піддани «не больше, только два дне в тиждень, роботу ему панщиною робили». По суті справи, панщину офіційно було визначено саме такою кількістю днів, хоч власники й не поспішали визнати це і у встановленні термінів панщини керувались насамперед інтересами своїх господарств. У 1701 р. Мазепа регламентував і щорічний розмір чиншу у вигляді «осмачки овса от робочей товарини». Проте власниками він часто й густо ігнорувався в сторону збільшення.

В Україні існувала категорія селян підсусідків. Становище їх було дещо кращим у порівнянні з іншими селянами. Так, у 1664 р. гетьман І. Брюховецький заборонив з «суседных людей ... дачи выбирать». Полковник Костянтин Солонина в 1688 р. звертався до отаманів Серединки й Надинівки, щоб вони не мали ніякої справи щодо підсусідків цих сіл і «жадного им не чинили загадованя».

Чернігівські міщани в лютому 1690 р. повідомляли царю, що старшинські й монастирські підсусідки, поселившись в магістратських селах Петрушині й Хмільниці, «в ратушу ... никаких платежей не дают».

У зв'язку з цим посилювався перехід до підсусідків людей із числа інших категорій залежного населення. Інші ж, не будучи підсусідками, намагалися видавати себе за них. «В м. Мрине найдутся подсуседков 78, которые, власными дворами живучи, вшелякой вольности уживают, маючи особним свои грунта, поля, сеножати и леса, землю орут и все пожитки, з ней приходячіи, на себе оборочают, его пастырской милости (Л. Барановичу) з тих своих ужитков жадного послушенства не отдают, так и к вживленію товариства охотницького, на станції там будучого, не хотят чинити помочи и сами военной служби не пилюют».

З метою збільшення кількості оподаткованого населення й боротьби із втратою об'єктів доходу І. Мазепа повів наступ на підсусідків. Так, 7 травня 1697 р. гетьман примушував сплачувати податки підсусідків Ніжинського полку, які проживали в дворах козаків і перебували під «обороною козацкою». Ті з них, у кого був кінь, повинні були допомагати тяглим людям в утриманні «товариства охотницького», даючи щомісячно по одному шагу грошей. Від решти повинностей такі підсусідки звільнялись. Однак тих, хто мав власну землю й вирощував хліб, залучали не

лише до повинностей, зв'язаних із утриманням «товариства охотницького», але й до інших «тягаров и повинностей тяглых» у міру можливостей кожного з них.

Роком раніше (1696) гетьман залучав до «вистатченю» «належитости» на користь «товариства» охочекомонного полку Пашківського тяглих людей Мрина, які «у козаков в подсоседках живут» і мають власну землю.

Згідно з універсалом від 11 листопада 1696 р. підсусідків Мринської сотні, які проживали в своїх або козацьких дворах і мали власні поля, ліси, сіножаті й інші угіддя, зобов'язували «посполу з тяглими людми» виконувати так звані суспільні повинності і «в прокормленю компанейцов належитость» відбувати. У 1701 р. гетьман видав універсал, яким підсусідки переводились у посполство.

Слід зазначити, що внаслідок втручання власників маєтків погіршувалося соціальне становище українського козацтва. Часто порушувались здобуті козаками права й привілеї. Наприклад, у Ніжинському полку вони примусово залучали козаків до свого підданства, відбирали від них землю й накладали такі повинності й податки, що козаки за тими методами пригнічення, які застосовувались у відношенні до них, по суті, майже не відрізнялися від залежних селян.

І. Мазепа, дізнавшись про це, восени 1691 р. наказав, «абы козаков, здавна в тях маєтностях мешкающих, жадною и наименшою кривою не дотикали». Однак це стосувалося насамперед тих козаків, які «у реестри войсковому знайдуючіся і услуг козацких нелениво й нехитляно щирым приложением всегда пилнующи, при зуполных войсковых правах и волностях найдовалися и спокойне во всех духовных і свецких маєтностях без жадное жили турбаціи». Людей, які поміняли селянський стан на козацький, гетьман 6 грудня 1690 р. дозволяв у Семенівці пані-державці Марії Семенівні брати «под свое послушенство». При козацьких вольностях залишалися лише ті козаки Семенівки, котрі в 1689 р. перебували «на службе монаршой» під Кизикерменом. У подальшому І. Мазепа забороняв приймати «посполитых тяглых людей у реестр козацкій».

Оперуємо непоодинокими фактами, які свідчать про те, що гетьман заступався за населення. Відомі його універсали, направлені на заборону навантаження селян тяжкими роботами і поборами, самовільного суду над ними. Часто він підтримував мешканців міст. Так, у відповідь на скаргу жителів Березного І. Мазепа в травні 1698 р. суворо заборонив чинити «своеволю» людям, які проїздили через містечко без гетьманського «виразного подорожного листа» й самовільно брали у місцевого населення підводи, провідників, а також добивалися продовольства й напоїв, завдаючи йому тим самим значних збитків. Гетьман дозволяв затримувати порушників і повідомляти про те «до нас» або ж «безчестно з города ... випроважати». У травні 1697 р. Мазепа забороняв тим, хто проїжджав без подорожніх листів, чинити будь-які перешкоди мешканцям Мрина. Навіть ті, хто мав право проїзду через містечко у військових справах, позбавлялися можливості брати зайві підводи, а також «напитков и одное квартаи вимагати ... тилко так много як в подорожной нашой будет написано».

Нелегко доводилось населенню тих міст і містечок, у яких перебували на постійі війська. Згідно з рішенням гетьманату в другій половині XVII ст. тягар по утриманню «охотницького товариства» лягав на плечі міщан і селян (монастирських також). В універсалі Мазепа від 1 січня 1698 р., адресованому чернігівському, ніжинському і стародубському полковникам, зазначалося, що на утримання «компанейца комонного по двадцеть пять, а на пехотинця по двадцеть члвка господаров отведено». Дуже обтяженими були жителі Мрина, з яких збирали стацію «в прокормленю охотницького компанейского комонного товариства». Щоб якось полегшити становище мринчан, Іван Мазепа 7 травня 1697 р. дав вказівку залишити в містечку лише сім компанійців, інших десять розквартирувати по інших населених пунктах: трьох у Ніжині, шістьох у Вертіївці й одного в селі Дурнях.

Часто військові люди, що проїздили через Ніжин, добивалися у мешканців міста робіт, капців, шкарпеток, рукавиць тощо. Мазепа 12 листопада 1696 р.

забороняв «без виразного нашого листа» брати не лише перераховані речі, але навіть хліб і сіль.

Про підтримку гетьманами міщан до певної міри свідчать дані про кількість універсалів, переважна більшість яких була надана їм І. Мазепою.

Таблиця 3

**Кількість універсалів міщанам українських міст
(друга половина XVII ст.).**

Гетьмани	Полки										Всього універсалів
	Г	К	Л	М	Н	П	П	П	С	Ч	
	а	и	у	и	і	е	о	р	т	е	
	д	ї	б	р	ж	р	л	и	а	р	
	я	в	е	г	и	е	т	л	р	н	
	ц	с	н	о	н	я	а	у	о	і	
	ь	ь	с	р	с	с	в	ц	д	г	
	к	к	ь	о	ь	л	с	ь	у	і	
	и	и	к	д	к	а	ь	к	б	в	
	й	й	и	с	и	в	к	и	с	с	
			й	ь	й	с	и	й	ь	ь	
				к		ь	й		к	к	
				и		к			и	и	
				й		и			й	й	
Б. Хмельницький	-	6	-	-	1	-	-	-	-	1	8
І. Виговський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	4
Ю.Хмельницький	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2	4
І. Брюховецький	-	4	-	-	3	-	-	-	1	2	10
Д. Дорошенко	-	-	-	-	3	-	1	-	-	-	4
Д. Многогрішний	-	3	-	-	1	-	1	1	3	2	11
І. Самойлович	-	7	-	-	2	-	-	2	2	2	15
І. Мазепа	-	25	-	-	5	1	-	1	4	2	38

І. Мазепа дбав про розвиток ремесла. Він не робив обмежень для вступу в цехи (цей момент відрізняв українські цехи від західноєвропейських на певній стадії розвитку). Так, мандрівним чоботарям Козельця Мазепа дозволяв виготовляти продукцію свого профілю при умові сплати до «скринки братской цеховой тоє що брата ухвалит». Могли вони стати й повноправними членами чоботарського цеху, заплативши в даному випадку одну копу литовську, а також «воску церкви божей належачого и уконтентованя брати и сотникови на тот час застоючому ползолотого ... дати». Гетьман забороняв полковнику, сотнику й війту брати підводи в ремісників цього цеху й наказував, щоб ніхто взагалі «не важился ... их ... обтяжати». Звільнялись працівники цеху від тюрмної варті, «их цеховіи двор от подачок меских бил волен». Те ж саме стосувалось і шевського цеху Козельця, у якому «жеби бедние ремесники ни от кого кривди не поносили». Крім того, на випадок, якщо цеховиків-шевців хтось залучав до виконання робіт «на потребу свою зробити», той повинен «за роботу им заплатити як ся годит».

Заохочуючи розвиток борошномельного промислу, І. Мазепа сприяв тому, щоб

власниками млинів були міщани. Зокрема, на підставі його універсалу від 3 жовтня 1687 р. «на росходи меские» Стародуба надавалися млини на річці Бабинці поблизу міста з двома борошняними колами (це був так званий «меский млин», у селі Газукові (Язуках, Газуцкові) на річці Ваблі (Габлі) (з одним борошняним колом), Шаршовицький млин на річці Росусі (два борошняних кола), у селі Артюшкові (з одним колом), у селі Вистрикові (Кострикові) одне жорно. Третю частину «мелницького» (це була так звана «войсковая мерочка» або ж «часть войсковая») передбачалось відбирати «на потребу мескую».

«Улитовавшись над местечком (Березним. – П.П.) ... о тажари в наездах сгоденних и иных великих видатках», «ку вспоможеню тамошних мешчан и всей громади» універсалом від 8 травня 1688 р. гетьман надав чепелівський млин на річці Турі (три кола), власником якого був напередодні Красовський, дозволивши збирати й використовувати «всякіє розміровіє пожитки», що надходили з цього млина, «в своих росходах».

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. відкривала широкі можливості й перспективи для розвитку винокурного промислу. Право на виготовлення й продаж спиртних напоїв отримало все населення. Однак привілеї, надані владою щодо занять винокурінням всьому населенню, не були стабільними, а залежали, насамперед, від певних політичних обставин. І через другу половину XVII ст. проходить ціла низка наказів, направлених уже на заборону наданих було певним категоріям населення прав на виробництво спиртних напоїв. Так, у 1667 р. селяни могли курити горілку лише для урочистих та поминальних заходів (весілля, похорон тощо). За це вони повинні були вносити певні грошові суми. Існували запроваджені винні відкупи (оренди). Гетьман Іван Брюховецький взагалі заборонив населенню, крім козаків, займатися курінням горілки (1667 р.). З метою виправдання свого рішення він зазначав, що від того лише «израстают бунты и лесам умоление и хлебам убавка».

Іван Мазепа вважав, що, навпаки, саме заборона винокуріння у багатьох випадках приводить до масового незадоволення населення і з метою пом'якшення ситуації дозволяв (1690 р.), щоб на родини, весілля, хрестини й поминки «волю было каждому зробити в дому горелки любо где на стороне дешевою ценою гуртом купити оное». В універсалі від 27 серпня 1701 р. продовжувалось: «А докладаем тое, жеби волно было як козакам, так и посполитим людям на крестини, и на веселя любо з своей пашне кадку и другую выкурити горелки».

У 1678 р. гетьман І. Самойлович «для платы войску охотному аренды (відкупи. – П.П.) установил». У Почепі, наприклад, горілчана оренда становила 1 884 руб. 74 коп. У Чернігівському полку за Самойловича, крім горілчаної, практикувалася також оренда на тютюн, дьоготь і «неволю было никому горелки, дегтю, и табаку по домам, и по шинкам, продавати, а продавати одни толко Арендары, которы тую аренду у гетмана брали на откуп». Сума цієї оренди, на жаль, невідома. У містечку Седневі здавалася на відкуп за 20-30 коп. щорічно торгівля привезеною рибою, сіллю, олією. Народні маси були вкрай незадоволені орендою.

На думку деяких вчених, після Самойловича орендна система збору засобів на Лівобережжі припинила своє існування. Однак маємо відомості, які свідчать про те, що оренда на горілку, дьоготь та тютюн зберігалась і в подальшому. І при Мазепі Чернігів з повітами давав щорічно 700 рублів (по 200 руб. з цієї суми надходило в Чернігівську ратушу і на полкові потреби), Березне й Мена з повітами – по 500 руб., Седнів – 300 руб.

У 1693 р. на «воскресенском съезде» старшини при гетьмані розглядалося питання щодо подальшої долі оренд: «есть ли оные держати или оставити і найти іный способ для збиранія денег». Єдиної думки з цього приводу з'їзд не виробив. Більшість його учасників наполягала, щоб «аренды были отставлены, яко речь воиску и посполству ненавистная».

У цьому ж році І. Мазепа розпочав було податкову реформу, яка скасовувала винні відкупи – оренди – і вводила єдиний податок із власників винокурень та

шинків. Але поскільки цей податок призводив до розорення дрібних виноробів і гуральників, гетьман у наступному (1694) році змушений був відмовитись від нововведень і повернувся до орендної системи. Пояснюючи царському уряду таке рішення, він зазначав: «Оренда тут, в Україні, не так податками своїми тяжка, як самим іменем з давніх часів ненависна, – треба думати, тому, що за польської держави жиди володіли нею і заводили багато видуманих тягарів». Гетьман пом'якшив ситуацію, дозволивши населенню, як уже зазначалося, вільно курити спиртні напої для власних потреб.

Слід зазначити, що орендна система мала місце в Польщі. У Росії вона була відома до 1681 р. З відновленням її в 1755 р. відкупи на горілку розповсюдилися по всій території імперії.

І. Мазепа був зацікавлений у розвитку гутного промислу, який давав великі прибутки. Наприклад, надаючи в 1704 р. Василю Скабичевському дозвіл на спорудження гуті, гетьман прямо зазначав, що гутник «має з той гуты в предлежащие места на год до шкатулы гетманской давати». У 1700 р. він охоче дозволяв Полуботкові завершити будівництво розпочатої Л. Полуботком гуті під Савинками. Мазепа заохочував також будівництво буд, надаючи дозвіл «обискавши в пуцах способныя на то положенія, завести буды и робити в них поташ або шмальцуг».

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набуло металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб господарства того часу й війська залізом. Випускали його, як правило, в руднях. Ці підприємства існували переважно в Сіверщині. Брати Степан і Дем'ян Чумаченки (м. Березне) постачали із Ропщинської рудні на річці Снові 200 золотих і п'ять візків «доброго гнучого железа». 25 травня 1704 р. І. Мазепа зазначив: «А если бы впрод потребу была нам железа доброго, tedy повинни будут оногo нам выстатчати люб на тую самую сумму грошовую ратную, люб за наши гроши, ценою возок по два таляри».

З другої половини XVII ст. в Україні розпочалося складання зв'язків між окремими регіонами, між місцевими ринками, торгівлі відносини вступали в нову стадію розвитку. Відомо, що посередниками між виробниками і споживачами товарів виступає купецтво. Важлива роль у розвитку торгівлі належала, зокрема, грецьким купцям м. Ніжина. Політика гетьманату була направлена на турботу про них. Іван Мазепа універсалом від 19 жовтня 1696 р. підтвердив права й привілеї ніжинських греків. У ньому, зокрема, зазначалося, що греки «честь свою купецкую держати и целость хранити хотячи, сами межи собою и межа челядью своею всякой разсуждали и расправляли sprawy».

Основним юридичним документом на визнання їх прав вважається універсал І. Мазепа від 1701 р., виданий у відповідь на скарги на адресу гетьмана грецьких купців («суплековали ... купци греческие, домами своими в Нежине мешкающие», що міський і полковий уряди самовільно беруть у них коней в підводи, а також завдають значних збитків «насиланием в дома их наездов»). Цей документ віднині строго забороняв ніжинському магістрату й полковникам брати в них коней і підводи й «проезжим людем в домах их господы показовати, и жадных меских подачок брати».

Щоправда, це не стосувалося купців-греків, які мали «подворки» й були власниками земель. В універсалі від 11 листопада 1696 р. І. Мазепа виражав незадоволення щодо того, що «греки многие скупивши кгрунта у людей таковых (тяглих. – П.П.), которі отбували мескую повинность жадное з тих кгрунтов нечинят ратушови помочи». Гетьман зобов'язав грецьких купців-землевласників Ніжина, «абы конечно до ратушной их повинности належали и им майстратовим абы отдавали належитое послушенство».

І. Мазепа зберіг за грецькими купцями право власного суду: «Дела их купецкие и всякия sprawy, самим межи собою росправовати, и всякие заводы и звады люб межи товариством их, люб межи челядью деючиеся, судити и успоковати

позволяем». Генеральний військовий суд втручався в досить тяжких випадках.

Народна пам'ять закарбувала гетьмана як видатного діяча свого часу. У запису під роком 1751, виявленому професором С. Масловим в одному із монастирів на Чернігівщині, анонімний автор період його гетьманування згадував із ностальгією: «Добре було життя за Мазепи. Най кості його святяться».

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Ахеографическою Комиссиею. – СПб, 1867. – Т. V. (Далі: АЮЗР).
2. АЮЗР. – СПб, 1869. – Т. VI.
3. АЮЗР. – СПб, 1872. – Т. VII.
4. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1859. – Ч. 2.
5. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999.
6. Генеральное следствие о местностях Нежинского полка. 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901.
7. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1909. – Вып. III.
8. Гуржий А.И. Формирование крупного феодального землевладения казачьей старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII - 60-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1983. – № 3.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007.
10. Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи у концепції С. Соловйова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5.
11. Костенко І., Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Київська старовина. – 1993. – № 2.
12. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992.
13. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків. Довідник з історії України. – К., 1993.
14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
15. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
16. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский.
17. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине Малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском Генерал-Губернаторе. – К., 1888.
18. Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – К., 1926.
19. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33), 54 511 (Лаз 33), 54 513 (Лаз 33), 54 516а (Лаз 33), 54 522 (Лаз 33), 54 642 (Лаз 33), 54 645 (Лаз 33); 55 451 (Лаз 413), 55 503 (Лаз 414), 55 510 (Лаз 414), 55 514 (Лаз 414), 55 515 (Лаз 414), 55 587 (Лаз 415). – Ф. VIII. – Спр. 228/97, 1672 (ун. 124), 2408 (ун. 126), 2409 (ун. 126). Ф. X. – Спр. 4468, 4469. Ф. 1444 (ун. 117).
20. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. Часть первая. Отдел нумизматический // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй.
21. Описание рукописей кн. В.Д. Голицына // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.
22. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
23. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003.
24. Пирог П.В. Гетман І. Мазепа як землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007.
25. Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.
26. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3.
27. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К., 1993.
28. Пиріг П. Торговля спиртными напитками на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.
29. Ситий І. Мазепина книга // Голос України. – 1994. – 6 серпня.
30. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII столетиях. – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса, 1922.
31. Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах. – М., 1991. – Кн. VI. – Т. 11-12. Кн. VII. – Т. 13-14.

32. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991.
33. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – Львів, 2002.
34. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 146, 167, 168. Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 9. Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 50. Ф. 154. – Оп. 1. – Спр. 21. Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 213, 215.
35. Швидько Г.К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. / Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1 300- літтю Чернігова. – Чернігів, 1992.
36. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3.
37. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
38. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции // Земский Сборник Черниговской губернии. –Чернигов, 1901. – Ноябрь. – Приложения.

